

Зоран ЛАКИЌ

ВОСТАНИЕТО ВО ЦРНА ГОРА ОД 13 ЈУЛИ 1941 ГОДИНА

Краткотрајната априлска војна од 1941 година го означил почетокот на реализацијата на Хитлеровскиот план Југославија да се разбие „воено и како држава“ и тоа со „немилосрдна свирепост“, кој е направен на веста за демонстрациите од 27 март 1941 година. Најголемиот дел на „бившото Кралство Југославија“, како што ја нарекуваа окупаторите по победата, припадна на победниците — на Германија и на Италија. Сателитските земји, инаку југословенски соседи, како награда за сароботката во агресијата, добија дел од територијата на Југославија. Фашистичкиот Рим и нацистичкиот Берлин го сметаа сосем за нормално априлското делење на Југославија¹.

1. Априлската војна и последиците за Црна Гора

Во окупираната и парчосана Југославија секој нејзин дел доживуваше посебна судбина, во зависност од намената која му беше одредена.

Црна Гора ја окупираа италијанските и германските вооружени сили. Единиците на Осмата тенковска дивизија од составот на Втората германска армија навлегуваа од два правци: од Пријеполје — Биело Полје — Беране — Андриевица — Подгорица — Даниловград — Никшиќ, во кои влегоа на 19 април и продолжија кон Требиње и од правецот: Плевље — Шаховиќи — Мојковац — Колашин. Оваа дивизија остави своја посада во Колашин, во Шаховиќи и во Плевље кои останаа таму сè додека не ги сменија италијанските единици во почетокот на мај 1941 година. Италијанските вооружени

¹ За тоа — Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958, Fedro Čurlinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Zagreb 1958; Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941*, Титоград 1963; Pero Morača, *Jugoslavija 1941*, Beograd 1971; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918—1978*, Beograd 1980; Зоран Лакић, *Народна власт у Црној Гори 1941—1945*, Цетиње — Београд 1981.

сили настапуваа спрема Црна Гора исто така од два правца: од Скадар — Бар — Котор — Дубровник и од Скадар — Подгорица — Никшиќ — Билеќе — Мостар. Од составот на деветтата армија беа ангажирани италијанските единици од 17 Армиски корпус, кој во својот состав ги имаше следните дивизии: пешадиската дивизија „Marche“ и „Messina“, оклопната дивизија „Centrauro“, пешадиската дивизија „Puglia“ и алпинскиот одред „Vale“. Овие сили ја сочинуваа левата ударна група наменета за операциите спрема Црна Гора, а се наоѓаа под непосредна команда на генералот Уго Кавалери, Командант на италијанските вооружени сили во Албанија.

Овие италијански единици го окупираа најголемиот дел на Црна Гора и веќе на 18 април се споија со единиците на II италијанска армија, која навлегуваше по должината на јадранскиот брег во правец север — југ. По завршувањето на воените операции дел од италијанските окупаторски сили од составот на 17 Армиски корпус беше дислоциран во Црна Гора според следниот план: пешадиската дивизија „Messina“ и оклопната дивизија „Centrauro“ на просторот од Котор — Цетиње, а алписката група „Vale“ во Подгорица. На 25 април 1941 година Командата на италијанските трупи во Албанија ѝ издаде наредба на дивизијата „Messina“ да го окупира останатиот дел на Црна Гора и Бока Которска, што наскоро потоа е и направено.

По завршувањето на окупацијата, Италијанците воспоставија гарнизони во Цетиње, Даниловград, Никшиќ, Грахово, Вилуси, Шавник, Пљевље, Бијело Полје, Беране. Андриевица, Колашин, Подгорица, Улцињ, Бар, Будва, Тиват, Котор и во Херцег Нови².

Од становиште на историските граници на старата Црна Гора и денешните граници на СР Црна Гора нејзината територија беше многу намалена. Голем дел беше приклучен кон „Голема Албанија“ во кој е воспоставена албанска квислиншка власт. На Црна Гора ѝ се одземени Улцињ, Плав, Гусиње, Рожаје со околината, Туза со целата Хота, Груда, Затриебич. Од општината Матагуџа во подгоричката околија се следните села: Брањ, Владањ и Кодрабудин. Со декретот од 20 мај 1941 година Бока Которска стана составен дел на италијанското кралство како „Provincia di Cattaro“³. Таканаречената „Независна држава Хрватска“ ги запоседна Плевле и Приеполје во Санџак од 3—6 мај 1941 година и ги присоедини кон Босна. Аспирациите на усташите да се прошират преку Дебели Бриег конечно отпаднаа со договорот кој го потпишаа заинтересираните

² Батрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуџији, књ. I, Београд 1960, стр. 18.

³ Глас Црногорца, збр. 2/25, V 1941.

страни на 27 октомври 1941 година. Линијата на разграничувањето одеше по старата граница меѓу Австро-Унгарија и Црна Гора и Србија од 1914 година⁴.

Парчосувањето на Црна Гора предизвика длабоко разочарување во сите политички кругови, а степенот на тоа разочарување зависеше од мотивот на очекувањето на одредените политички структури од новосоздадената политичка ситуација.

Италијанските окупатори настапуваа многу смислено во Црна Гора, придржувајќи се на планот кој беше многу порано направен. Упорно се трудеа да се создаде впечаток за нивната „ослободителна“ мисија со која цел е организирана и посетата на италијанскиот крал на Црна Гора на 16 мај 1941 година. Исто така настојуваша состојбата на окупацијата да ја прикажат како мирнодопска а не воена, значи како постојана а не привремена. Во таа смисла им даваа поддршка, па дури и некои права, на органите на цивилната власт, но секогаш до онаа мера која ја обезбедуваше нивната сигурност. Од истите причини почесто е правена промената на формата на окупаторскиот систем и обликот на квислиншката управа. Притоа, преминувањето од воената кон цивилната власт го содржи оној однос на привремената кон постојаната состојба на окупацијата, со што е отворен патот за вклучување на Црна Гора во составот на Италија. Во остварувањето на својата цел одеа по системот за разгорување на националната и верската нетрпеливост, како и во политичките спротивности кои не беа мали. А потоа веќе не беа пресудни причините на тие спротивности. Судбината на народот со тоа беше понеизвесна, а трагедијата поголема, бидејќи испровоцираниот судир се ширеше поради последиците. Имено, заборавените судири со сите можни комбинации воскреснаа. Она што беше со многу напори преминато во 1918 година, се поврати во потешки форми во 1941 година, бидејќи окупаторот постојано го поттикнуваше.

Системот на окупаторската власт ја отвори можноста за економскиот грабеж на Црна Гора, без право на народот да се спротивстави на тоа, бидејќи важноста на италијанското законодавство се протегааше и на подрачјето на Црна Гора. Поради сето тоа чинот на окупацијата најавуваше тешки последици за Црна Гора: покрај слободата, го загрози државниот и националниот интегритет, бидејќи Црна Гора беше разделена и доведена во границите за време по Берлинскиот конгрес од 1878 година. Во психолошки поглед овој чин предизвика незадоволство кај сите социјални структури кое беше различно мотивирано, бидејќи традицијата на слободата и државноста беше многу развиена и длабоко всадена во свеста на луѓето. Животот без тоа е сметан како живот без човечко достоинство.

⁴ З. Лакић, н.д., стр. 38.

Црна Гора, навистина, немаше причина да плаче над судбината на Кралството Југославија, ако солзите се сметаат како израз на жалење за изгубеното. Но уште помалку беше побудена да се радува на „ослободувањето“ од „српската окупација“. Своео вистинско расположение во поглед на последиците од априлската војна за Црна Гора црногорскиот народ го искажа на 13 јули 1941 година.

2. Подготовките на КПЈ за востание

КПЈ стана носител на судбината на југословенските народи во критичните денови на неговата историја. Таа прави благовремени подготовки за ооружа, означувајќи ја нејзината основна цел.

Така, уште на Четтата земска конференција на КПЈ во октомври 1940 година е формирана Воена комисија, која, покрај другото, имаше задача во случај на капитулација на земјата да го преземе военото раководство во свои раце. По капитулацијата на земјата, поточно на 21 јуни 1941 година, таа се трансформира во главен штаб на партизанските одреди на Југославија, кој во текот на Народноослободителната војна премина во Брховен штаб на НОВ и ПОЈ.

Со овие ставови на Централниот комитет на КПЈ беа усогласени и подготовките на Комунистичката партија на Црна Гора за вооружена борба. Тие беа многу опширни и долготрајни. На состанокот на Покраинскиот комитет на КПЈ, кој е одржан на 24 април 1941 година кај Подгорица, е формирана Комисија за собирање и засолнување на оружјето и на другиот воен материјал во состав: Блажо Јовановиќ, Бајо Секулиќ, Бошко Ѓуричковиќ и Јово Капичиќ, која во почетокот на јуни 1941 година прерасна во Воено револуционерен комитет⁵. Подготовките за засолнување и за магазионирање на оружјето уште додека траеја априлските операции во 1941 година. Покраинскиот комитет на КПЈ бараше војниците да не го предаваат оружјето, туку да го носат во домовите, „бидејќи наскоро ќе им биде потребно“⁶. Со формирањето на Комисијата за собирање на оружјето при Покраинскиот комитет на КПЈ, од најистакнатите негови членови, се сакаше да се истакне дека собирањето и магазионирањето на оружјето е првокласна задача. Набргу при секој местен комитет на КПЈ на теренот се формирани слични комитети, со исклучителна задача — осигурување, евиденција и магазионирање на оружјето и муницијата. Исто така, месните комитети на КПЈ се погрижија при секоја партиска ќелија да постои одговорно лице со истата за-

⁵ Boško Djuričković, Pripreme i razvoj ustanka u srezu Danilovgradskom, Ustanak naroda Jugoslavije 1941 — zbornik radova, knj. I, Beograd 1962.

⁶ З. Лакић, н.д., стр. 55.

дача. Оваа работа беше успешно и во најголема тајност завршена во почетокот на мај 1941 година. Во прв ред поради извонредната организација, како и поради традицијата на Црногорците да имаат оружје. Во магазините за оружје, кои беше под контрола на КПЈ, се наоѓаа преку 12.000 пушки, околу 30 митралези, околу 135 пушкомитралези, 1 полска хаубица, 1 пешадиски топ, 1 тежок фрлач, околу 52 сандака бомби, околу 3 милиони метци и големо количество експлозив. Исто така имаше и друга воена опрема: униформи, раници, чевли, санитарски материјал и др. Од таа гледна точка, народот беше вооружено доста подготвен за претстојното востание⁷.

Меѓутоа, подготовките за востание имаа поширок карактер. Во смисла на Мајското советување на Централниот комитет на КПЈ, Покраинскиот комитет инсистираше пред сите партиски организации да се формираат таканаречените ударни групи за борба против окупаторот. Овие групи броеја од 10 до 30 припадници, кои предимно беа членови на КПЈ, СКОЈ или симпатизери на КПЈ. Тие беа организирани конспиративно, а јадрото го сочинуваа партиските одделенија. Од воено гледиште, со нив раководеа резервни офицери и подофицери, главно, членови на КПЈ или нејзини симпатизери. Има случаи за оваа функција да се ангажираа и активни офицери, исто така, блиски на КПЈ, но многу помалку од првите. Имаше и секретари на партиските одделенија кои беа политички раководители на групата. Според секавањето на нејзините членови, ударните групи беа организирани според многу строги критериуми: во нив се примаше слично како во КПЈ. Затоа тие и беа борбени одреди на револуцијата. Овие групи се именуваша различно на разни подрачја: „подготвителни одреди“, „борбени одреди“, „борбени групи“, „подготвителни групи“ и сл. Нивната функција и задача во основата се потполно исти.

Во ударните групи, главно, се изведуваше воената обука, макар што тие имаа и задача за политичкото издигнување на членството. Тоа упатува на заклучок дека нивните членови беа, главно, луѓе кои не го отслужиле воениот рок, значи младината. Ударните групи работеа во мај и јуни 1941 година под раководството на месните комитети на КПЈ на целото подрачје на Црна Гора. Нивната работа се интензивира по нападот на Германија на СССР на 22 јуни 1941 година. До тринаесетојулското востание се формирани 285 ударни групи со околу 6.200 луѓе. Комунистичката партија на Црна Гора тогаш имаше 1.800 членови и околу 5.000 членови на СКОЈ. Месниот комитет на КПЈ евидентираа околу 15.000 луѓе кои беа подготвени да се борат против окупаторот под раководството на КПЈ. Меѓутоа, подготвени за претстојната борба ќе има уште повеќе⁸.

⁷ Б. Јовановиќ, н.д., стр. 36.

⁸ Исто, стр. 56.

Во периодот на подготовките посветено е внимание и на работата со женската младина. Во составот на ударните групи или сосем одделно се организирани санитарски курсеви, главно, за женската младина. Низ таа обука поминаа неколку стотини младинки.

Наспоредно со овие подготовки течеа интензивно и плански организираните политички подготовки.

Меѓу првите задачи на политичката работа на КПЈ беше објаснувањето на политичката ситуација во условите на капитулацијата и отворањето на перспективите за ослободителната борба. Релативно благиот однос на окупаторот спрема народот во првите денови на окупацијата и сè до нападот на Германија на СССР овозможуваше големо движење на инструкторите и воопшто на сите членови на КПЈ, па тие допреа и до најзафрлените села. На народот се објаснувани причините за брзиот пораз на Кралството Југославија, за што одговорноста ја снесат бившите режими, а не само последната кралевска влада. Исто така е објаснувана тактиката на окупаторот, која ја прикрива неговата основна цел: низ разгорувањето на поранешните судири — политички, национални и верски — што подолго и полесно да го држат народот во покорност. Се осудени црногорските сепаратисти што онака предано се ставија во служба на окупаторот, кој не покажа разбирање дури ни за нивните политички комбинации. КПЈ ја нападна и шовинистичката работа на разбиените групи на бившите граѓански партии, кои можеа да го загрозат единството на народот врз кого Партијата ја градеше својата политика, посебно во црногорскиот дел на Санџак каде опасноста од братоубиствената борба беше најголема, бидејќи таму живеат три националности. Оживе и работата на воспитните групи, кружоци, разни курсеви и други испробни форми за масовната работа на КПЈ. Во таа смисла се користени масовните народни собори и други собори кои се одржувани на планините.

Низ вака организираната работа е истакнувана паролата дека нема враќање на старото. Контурите на новото Партијата ги нуди уште пред вооружената борба.

Благодарейќи на интензивната работа на КПЈ, непосредно спрсти востанието е создадено такво расположение на масите што повеќе немаше потреба за повикување во борба. Беше доволно само да се даде знакот за нејзиниот почеток, особено по влегувањето на СССР во војна. Таква оценка содржи и телеграмата која Тито ја упати до Коминтерната во јуни 1941 година, констатирајќи дека „кај народот има голема подготвеност за борба“.

Периодот на собирањето на масите околу програмата на Комунистичката партија на Југославија беше завршен. Настапи момент на нивното активно вклучување во организираната ос-

лободителна борба. Формирана е Привремена врховна команда на Народноослободителните групи за Црна Гора, Бока и Санџак.

Во духот на одлуката на Централниот комитет на КПЈ за почетокот на вооружената борба против окупаторот, која е донесена на состанокот на Политбирото на Централниот комитет на КПЈ на 4 јули 1941 година во Белград, Покраинскиот комитет на КПЈ за Црна Гора, Бока и Санџак на 8 јули 1941 година одржа состанок во Пиперска Стиена кај Подгорица⁹. На седницата присуствуваа: делегатот на Централниот комитет на КПЈ Милован Ѓилас, организациониот секретар на Покраинскиот комитет на КПЈ Блажо Јовановиќ и членството на Покраинскиот комитет на КПЈ — Радое Дакиќ, Саво Брковиќ, Будо Томовиќ, Видо Ускоковиќ, Крсто Попивоџа и Периша Вујошевиќ. Едногласно е прифатена одлуката на Централниот комитет на КПЈ за почетокот на вооружената борба и е заклучено:

— од ударните групи да се формираат герилски одреди, кои веднаш ќе започнат акции против непријателот;

— да се уништат карабиниерските и финансиските постојки по селата и градчињата, да се напаѓаат непријателските транспортни колони и да се рупат комуникациите, да се распалат сите жандармериски станици;

— сите акции да се подготвуваат тајно и да се изведуваат ненадајно;

Заробените италијански војници да се пуштаат, а офицерите да се спроведуваат во повисоките команди и комитети;

— со акциите да раководат месните и вооружените комитети на КПЈ, преку воените комитети во кои треба да влезат најистакнатите членови на партиските комитети и по неколку офицери.

Истиот ден членовите на Покраинскиот комитет на КПЈ се разотидоа по Црна Гора, носејќи ја пораката за востание. „Партиската организација во Црна Гора како ја прими оваа одлука — пишува во сеќавањата Блажо Јовановиќ — најдобро сведочи фактот дека борбите веќе започнаа по неколку дена... Сите партиски организации ја дочекаа директивата подготвено. Состаноците се одржувани штом се дозна за одлуката и секоја организација изгради конкретен план на вооружените акции. За одлуката преку состаноци се известени сите членови на Партијата, кои тогаш во Црна Гора беа околу 1800. Во таканаречените ударни групи се сметаше дека за борба се подготвени 6000 луѓе. Знаевме дека сите тие луѓе чекаат само да им се

⁹ Zbornik dokumenata i podataka o NOR, tom III, knj. 1, str. 272.

каже: „почнува“, но тогаш не претпоставувавме дека и народат во толкава мера ќе земе учество во првите борби, како што се случи тоа „вистински“¹⁰.

3. Востанието и неговиот одглас

На 13 јули 1941 година пламна, во правата смисла на зборот, општонародното востание. „Штом се слүшна за акциите на одредите, кои беа порано формирани и кои први тргнаа во борба“, стои во извештајот на Месниот комитет на КПЈ во Цетиње од јули 1941, „луѓето со оружје или без него пристигнаа од сите страни и речиси нема селце од кое луѓето не грабнаа оружје“¹¹. Во јулското востание од 1941 година зедоа учество преку 30.000 борци. Тоа е еквивалент на бројот од околу 30 партизански бригади. Востаниците чинеа околу 10% од населението на тогашна Црна Гора. Воениите историчари утврдија дека овој процент е приближен на средното мобилизаторско напругнување на државите во Втората светска војна, кое, меѓутоа, е остварено по неколку недели, па и месеци, од почетокот на воениот судир, додека во Црна Гора е реализирано само за четири дена колку што помина од моментот кога Покраинскиот комитет на КПЈ ја донесе одлуката за востание, па до почетокот на вооружените акции. Масовноста на тринаесетјулското востание е повеќекратно условена. Традиционалниот однос спрема ослободителните војни и таквиот карактер на востанието не дозволуваше дилема кај ниеден Црногорец способен да носи оружје. без оглед на тоа колку е уверен во оправданоста на борбата во тој момент и како ја сфаќаше. Високиот степен на политичноста на црногорскиот народ, остварен низ работата на КПЈ во меѓувоениот период и во периодот на подготовките за востание, му ја даде онаа основна ориентација да ја разбере содржината на борбата и нејзината перспектива. Многу е значајно влијанието на КПЈ на црногорското село, каде живееше близу 80% од населението на Црна Гора, односно каде е распоредено на работа исто така 80% од вкупниот број на членовите на КПЈ во Црна Гора¹². Рускиот фактор исто така влијаеше за масовноста на востанието, при што мислиме на неговата традиционална и класна димензија.

Востаниците имаа надмоќ и во војската. Во Црна Гора тие денови имаше помалку од 20.000 италијански војници. Слабите комуникации и тешкотиите во телефонската и радио-врската ја направија нивната одбрана уште потешка. Единствено

¹⁰ Blažo Jovanović, Prvi dani ustanka u Crnoj Gori, Četrdeset godina — zbornik sjećanja, knj. V, str. 159—167.

¹¹ Zbornik NOR, III, 1, str. 28.

¹² Милија Станишић, Токови револуције у Црној Гори, Никшић 1980.

му даде застрашувачка сила на востаничкото движење и ја скриши секоја илузија кај окупаторот во резултат на политиката на разгорување на политичките судири, верските нетрпеливости и националните спротивности. Во таквата ситуација воениот фактор на окупаторот беше речиси неважен.

„Акциите започнаа со нападите на слабите герилски одреди“, гласеше вистинскиот извештај на Привремената врховна команда на националноослободителната војска на Црна Гора, Бока и Санџак од 20 јули 1941 година, „се претворија во општонародно востание“. Во текот на седумдневните акции нашите единици, од герилските одреди, постепено, на некои сектори, се претворија во вистинска народна војска. Се постигнаа големи успеси. Сите градови во Црна Гора се опседнати. Во нашите раце се наоѓаат: Спуж, Вирпазар, Колашин, Беране, Андриевица, Шавник и Шаховиќи. Според непосредните податоци, е заробено преку 3.000 италијански војници и е запленило повеќе од 200 непријателски камиони. Еден непријателски авион се срушил сам и изгорел во Белопавличката рамнина. На еден аеродром се запленили четири авиони“¹³.

Во следните неколку дена уште се ослободени: Биело Поле, Петровац, Мојковац, Даниловград, Горанско, Грахово, Жабиак. Во рацете на окупаторот останаа (неослободени): Плевле, Никшиќ, Подгорица, Цетиње, Бар, Улцињ, Булва и градовите во Бока Которска — Тиват, Котор и Херцег Нови, кои беа меѓу себе потполно отсечени и се наоѓаа во блокадата на востаничката војска. Најголемиот успех на востаничката војска беше заробувањето на комплетните италијански гарнизони во Беране и во Даниловград. Оваа победоносна офанзива на востаничката војска е завршена на 24 јули 1941 година. Така, за неполни две недели е создадена првата слободна територија во окупираната Европа во Втората светска војна. Таа го опфати најголемиот број градови во Црна Гора и околината на сите грапски населби. Имено, целата територија на северна и северозападна Црна Гора беше ослободена од окупаторот. На неа живееше околу 80% од вкупниот број на населението во Црна Гора. Тоа беше голема слободна територија, која опфаќаше 3/4 од денешната територија на Црна Гора. Заробено е околу 4.000 италијански војници, односно околу петина од вкупниот број на италијанската војска која се наоѓаше тогаш во Црна Гора. Таа воедно беше и најголемиот број на заробени окупаторски војници во текот на Народноослободителната борба, со исклучок на завршните операции во 1945 година.

Вестите за востанието во Црна Гора брзо се ширеа. Се примени како првокласна сензација. На едната страна, предизвикуваа восхитување, на другата, страв поради опасноста да одиграат поттикнувачка улога.

¹³ Zbornik NOR, III, 1, dok. br. 2.

Италијанскиот министер за надворешни работи грофот Кано во својот „Дневник“ на 14 јули 1941 година забележа: „Немири во Црна Гора. Пукање на вооружени банди, напад на кралската вила во Будва. Изгледа дека ова не е во врска со Уставнотворното собрание („Црногорскиот собор“), но поклопувањето на настаните во најмала рака е чудно“. Утредента (15 јули 1941 година) грофот Кано во „Дневникот“ пишува: „Во Црна Гора е прилично лошо. Цетиње е отсечено, а востаниците ги затвориле сите приоди во градот. Испративме воени сили од Албанија“ Два дена подоцна грофот Кано запишал дека денес, „имено, се води вистинска војна меѓу Италија и Црна Гора“¹⁴.

Италијанскиот цивилен комесар Маколини во својот извештај на Министерството за надворешни работи во Рим забележува: „На ден 13 букна буната. Не само органите на известувачката служба туку на пратениците, кои дојдоа на денот спроти собранието од разни центри, немаа за тоа поим... Бунтот настана по еден широко заснован план со комунистички и општословенски белег... Некои заробеници тврдеа дека со бунтот се сакало да се ангажираат што поголем број италијански војници за да се отклонат од агресијата на „Мајка Русија“. Други велеа дека Црна Гора — „српска земја“, има должност да се поткрепи на народ од истата раса. Кмунистичкиот и општословенскиот карактер на бунтот настанал и поради особената омраза на востаниците спрема црните кошули...“¹⁵

Загриженоста на Италијанците за ситуацијата во Црна Гора прерасна во страв. Командантот на карабинерската група мајорот Карол Кијати на 14 јули 1941 година го известува префектот на Котор дека „не е препорачлива да се оддалечат од Котор, поради општото влошување на ситуацијата, ни тенковите ни воените единици“. Карабинерскиот капетан Ланцела на 15 јули 1941 година соопштува дека „делта на акциите на Црногорците е да ги исфрлат Италијанците и да постигнат независност на Црна Гора“. Истиот ден Пирцио Бироли го известува началникот на главниот генералштаб за причините на востанието во Црна Гора, па констатира: „Територијата на Црна Гора е многу сурова и тешка. Ако герилата правовремено не се угуши, би можела да предизвика големи непријатности...“¹⁶

Германскиот окупатор исто така беше вознемирен со настаните во Црна Гора, па бараше да му се дозволи во заедница со органите на италијанската полиција да врши истрага

¹⁴ Dnevnik grofa Cana, str. 259.

¹⁵ Zbornik NOR, XII, 1, dok. br. 93.

¹⁶ Исто, док. бр. 46;

Arhiv Vojno istorijskog instituta — Beograd — Arhiva neprijateljskih jedinica, K-551, reg. br. 1/1.

над црногорските комунисти. бидејќи „тие ја шират својата активност на територијата под контролата на воената команда на Србија“¹⁷.

И Павелиќевата „Независна држава Хрватска“ беше преплашена со настаните во Црна Гора. Во соопштението на 22 јули 1941 година стои: „Докажаната воена слабост и неспособност на италијанските воени единици дава повод за мислење дека моралната и воената вредност на италијанската војска на подрачјето на Црн Гора е во паѓање... Овие жални воени појави укажуваат на брзиот воен пораз на италијанската војска во Црна Гора со можни кобни последици во Италија“. Токму заради тоа усташко-домобранските сили се дислоцирани во Херцеговина, во источна Босна и Санџак, упатени „да го спречат ширењето на црногорското комунистичко движење на нашата територија“¹⁸. Во извештајот на италијанскиот конзул во Скопје допираат „упорни вести“ за востанието во Црна Гора, за жестоките борби меѓу Италијанците и Црногорците: „Тоа црногорско комунистичко движење има тенденција да се шири спрема Пеќ и Скопје, односно Косово и Метохија, Македонија и Бугарија“¹⁹.

Италијанскиот генерал Далмацо, во циркулираното писмо од 29 јули 1941 година, ја предупредува потчинетата команда на „силното востание во Црна Гора со комунистички елементи и на опасноста дека црногорските бунтовници можат да поминат во Херцеговина и Далмација“²⁰.

Сосем е познато дека тринаесетјулското востание, со својата сила, организираност и масовност, го инпресионира окупаторот и колаборационистите.

Од друга страна, востанието е користено за пропагирање на антифашистичката борба и за мобилизација на сите антифашистички сили, па затоа претставуваше значаен морален фактор за покренување на народните маси во народноослободителната борба.

Само 3—4 дена по тринаесетјулското востание Радио-Москва емитираше прилог под наслов „Црногорците никогаш нема да бидат робови“ во кој се зборува за ослободителната борба на црногорскиот народ во минатото и се истакнува значењето на тринаесетјулското востание 1941 година²¹. Во бројот од 20 јули 1941 година московска „Правда“ ја објави статијата „Црногорскиот народ се бори против фашизмот“, кој, поради исклучителноста, го пренесуваме во интегрален текст:

¹⁷ Исто, док. бр. 48.

¹⁸ Јован Вујошевић, Опште о 13-то јулском устанку у архивској грађи. Историјски записи, Титоград бр. 4/1966, стр. 627—638.

¹⁹ Исто.

²⁰ Исто.

²¹ Данило Лекић, Прилог проучавању 13-то јулског устанка у бившем Барском срезу, Споменица Барске гимназије, Бар 1971, стр. 270—271.

„По окупацијата на Југославија црногорскиот народ не го положи оружјето. Тој започна огорчена партизанска борба. Верен на воените традиции на своите предци речиси целиот црногорски народ отиде во партизанските одреди. Малата Црна Гора при поделбата на пленот меѓу фашистичките грабливци беше оставена на мачењето на Мусолиниевите фашистички чакали. Потсмевајќи се на црногорскиот народ, италијанскиот фашизам ја објави карикатурата на „независна“ Црна Гора. Но во Црна Гора не беше така лесно дури ни со сила да се образува марионетска влада. Во кандидатурата за црногорскиот престол се случуваат постојано промени, бидејќи фашистичките агенти се плашат од црногорскиот народ и не сакаат да влезат во „владата“ која ја организираа Италијанците.

„Без оглед на најжестокиот терор на италијанските фашистички банди, партизанските борби сè повеќе се шират во земјата. Црногорските партизани се повлекоа во планините и на штета на фашистичките банди“.

„Неодамна соопштија од Загреб дека на границите на Херцеговина и Црна Гора се водат крвави битки меѓу партизанските и фашистичките одреди. Партизанските редови напаѓаат во планините и ненадајно ја уништуваат фашистичката војска. Така, во Требиње резултатот на нападот на црногорските партизани беше до нозе истепан одредот на италијанската војска и на хрватските усташа, при што е убиен и најблискиот соработник на Павелиќа. Германското информативно биро мораше исто така неодамна да го признае засилувањето на партизанското движење во Црна Гора“.

„Бесрамниот и варварски напад на Советскиот Сојуз од страна на германските фашистички разбојници предизвика бура на негодување во широките слоеви на црногорскиот народ. Црногорскиот народ, кој секогаш си се сметаше крвно врзан со рускиот народ, веќе одговори на лошата агресија на германскиот фашизам со зајакнување на својата непомирлива борба против надворешните завојувачи. Црногорските партизани последниве денови уништија цел италијански баталјон кој бил упатен на Источниот фронт. Поради тоа италијанските војници се движат по црногорските брда исклучиво во поголеми формациjsки единици“.

„Јавуваат од Лондон на 24 јули — известува дописникот од „Њујорк Тајмс“ од Турска — дека во Херцеговина и Црна Гора се побуниле 5.000 Срби. Тој бунт избувнал минатата седница и востанието постојано се шири“. Другите извештаи за востанието во Црна Гора се од подоцнежен датум, но зборуваат за несмаленото интересирање на англиското јавно мислење. Лондонскиот „Тајмс“ на 21 август 1941 година јавува дека „востаниците го контролираат најголемиот дел на Црна Гора“.

Британскиот амбасадор во Вашингтон на 21 август 1941 година ја известува својата влада во Лондон дека Црна Гора е „Главно жариште на отпорот на окупаторските движења на Балканот“ и дека „тамошната ситуација им избегала од нивните раце“. По пристигнувањето на бројните извештаи од различни страни, оксфордскиот Истражувачки центар на Министерството на надворешните работи на Англија заклучува: „излегува дека црногорските планини како во турското време, се повторно единствени домови на југословенската независност“. Како куриозитет го истакнуваме и овој детал: Кога еден патник бараше од германскиот Конзулат во Цариград виза за патување во Бар, Цетиње и Подгорица, му е одговорено негативно, бидејќи „не е познато во чии раце се наоѓаат тие места“²².

И југословенската влада е известувана за она што се случуваше тие денови во Црна Гора. Генералот Симовиќ го добил следниот извештај: „Во Црна Гора, на Цетиње во текот на 7 дена беше воспоставена комунистичка влада и таму дојде до големо востание“. Во септември 1941 година пристигнуваат воени вести во кои се вели: „... Но борбеноста на Црногорците, здружени со комунистичкото движење, направи во јули и во почетокот на август да дојде до сериозни вооружени судири така што по извештаите се гледа дека пострадаа неколку илјади Италијанци и стотина Црногорци. Требаше неколку италијански дивизии да дојдат и да воспостават ред, бидејќи Црногорците речиси насекаде ја зедаа во свои раце управата и ја спроведуваа сами“. Најпосле, кралскиот пратеник во Швајцарија го известува генералот Симовиќ за ситуацијата во Црна Гора: „Откако избувна бунтот бројот на италијанските трупи нарасна на 200.000“²³.

„Српски гласник“, весник на напредната и патриотска емиграција во Канада, во својот број од 26 јули 1941 година донесува вести за тринаесетјулското востание низ написот за востанието на народот во Југославија: „Вооружениот отпор на народот е со секој ден пожилав и покрај страотниот терор кој пљачкосува низ земјата. Партизанските борби, саботажии и уличните борби се секојдневна појава во Белград, Бања Лука, Загреб и во Црна Гора, особено во Беране“²⁴.

Тринаесетјулското востание имаше поттикнувачки карактер во развивањето на ослободителната борба на најблиските соседи. Владимир Дедиер во својот „Дневник“ на 19 јули 1941 година забележал: „Денес Лола Рибар и јас издадовме вонреден број на „Радио-Преглед“ во чест на Црногорците кои се дигнаа на оружје. Стигна веста дека речиси цела Црна Гора

²² З. Лакиќ, н.д., стр. 62.

²³ Исто.

²⁴ Исто, стр. 63.

е слободна“²⁵. Во писмото на Централниот комитет на КП на Хрватска од јули 1941 година, меѓу другото, се вели: „Подготвите се другари да ја продолжите борбата на Србите и Црногорците која влегува во сè поостра фаза, бидејќи не е сигурно дека ќе ги испратат усташите за задушвање на тоа ослободително движење во тие краеви...“ Повикувајќи ги приврзаниците на Хрватската селска партија да пристапат кон единствениот народноослободителен фронт во борбата за ослободување, Централниот комитет на КП на Хрватска на 5 септември 1941 година истакна дека „обединетите Црногорци го истераа окупаторот и сега слободни со оружје в рака ја бранат својата слобода“²⁶. Во летото 1941 година во печатот на некои месни организации на КПЈ во Македонија се соопштени првите вести за тринаесетјулското востание. Членството е известно дека Црна Гора „речиси цела е исчистена од поробувачите“, Во подоцнежниот повик на Покраинскиот комитет на КПЈ за Македонија на востание се бара работниците од Македонија „да земат достоинство место покрај работниците од Србија, Бугарија, Хрватска, Црна Гора, Грција и другите народи“²⁷. Врховниот пленум на Ослободителниот фронт на Словенија на 2 август 1941 година издаде проглас на народот на Словенија во кој се вели дека „нашите поробени браќа во Србија, Црна Гора и Херцеговина веќе... ја започнаа борбата“, па Словенците се повикуваат на уште пожестоката борба против фашистичкиот окупатор, бидејќи „вистинската слобода не е нешто што може да се добие на подарок“²⁸.

Во Резолуцијата на Покраинскиот комитет на КПЈ за Црна Гора, Бока и Санџак, која е усвоена на советувањето во почетокот на август 1941 година, меѓу другото, се констатира: „Досегашните вооружени акции кои ги водевме во Црна Гора имаа големо влијание на покренувањето и развивањето на националноослободителната борба во околните области, а особено во Албанија, Херцеговина и Санџак“²⁹. Во „Билтенот на Главниот штаб на народноослободителните партизански одреди на Југославија“ од 10 август 1941 година стоеше известувањето: „Во Црна Гора на 13 јули избувна општонародно востание. Се заробени речиси сите италијански гарнизони, освен во Џетиње и Подгорица. Заробено е преку 4.000 Италијанци со пот-

²⁵ Владимир Дедијер, Дневник, Београд 1951, стр. 22.

²⁶ Zbornik NOR, V, 1, dok. br. 19.

²⁷ Извори за ослободителната војна и револуцијата во Македонија 1941—1945, том I, кн. 1, Скопје 1968, стр. 40—41; Миле Тодоровски — НОБ Црне Горе у илегалној штамби у Македонији 1941—1944, Историјски записи, Титоград бр. 3—4/1971, стр. 424.

²⁸ Ј. Вујосевић, н.д., стр. 627—638.

²⁹ Zbornik NOR, III, 4, dok. br. 2.

полна спрема и многу е убиено. Поради задушувањето на востанието во Црна Гора Италијанците испратија ново засилување од своите и албанските трупи...“³⁰.

Централниот комитет на КПЈ исто така високо го ценеше значењето на востанието на народот во Црна Гора од гледна точка на неговата масовност и од поттикнувачката улога во ширењето на ослободителната борба на останатите подрачја во Југославија.

Интересно е и Титовото секавање на востанието што на него остави веста за тринаесетјулското востание: „По 13 јули, по црногорското востание, некои луѓе од Црна Гора дојдоа во Белград преку Херцеговина и Босна со легитимации на партизанската, односно востаничката власт. Тие ми раскажуваа многу нешта. Мислевме дека претеруваат. Но колку што видовме подоцна, немаше претерување. Навистина тоа беше општо востание на Црна Гора“³¹.

Општонародното востание во Црна Гора, според оценката на Тито, „на останатите народи на Југославија им даде поттик за нивната борба и така ги положи темелите на новото братство на народите на Југославија“.

4. Организацијата на народната власт

Во првиот востанички налет во јули 1941 година е срушена окупаторската власт. „Изненадувачки е фактот“, се вели во еден италијански документ кој го наведува Јагош Јовановиќ, „дека насекаде каде што бандите ја дигнаа пушката престанаа да постојат, без никков отпор, органите на власта, а имаше случаи тие органи да се распаднаат штом се соочија со непосредниот напад на бандитите“³². Се наметна потребата за организирање на органите на народната власт, кои би се грижеле за организацијата на животот на ослободената територија. Првите НОО се појавија како израз на народната желба за создавање на новото и како илустрација на сфаќањето на новото кое почна да се создава. Во писмото на герилскиот одред од Вирпазар од 16 јули 1941 година, упатено на Околинскиот комитет на КПЈ, покрај другото, стои: „1. Во селата околу Вир одржуваме конференции и секаде на барање на народот избираме по еден или двајца авторитетни луѓе како власт, бидејќи досегашната сме ја растерале“³³. Истиот ден извештаи со слична содржина испраќаат и герилските одреди од Пиперска Риека,

³⁰ Исто, II, стр. 17.

³¹ Tito, Govori i članci, knj. VIII, Zagreb 1959, str. 164.

³² Јагош Јовановиќ, Први органи народне власти у Црној Гори, Правни зборник, Титоград, бр. 3/1951, стр. 2.

³³ З. Лакић, н.д., стр. 68.

Никшичка Жупа, Ровци и Кучи. Герилскиот одред од Гостилје Браојвичко кај Даниловград на 17 јули 1941 година јавува дека е неодложно „место општинската власт да се создаде некоја привремена власт која ни ја бара народот. Ние во селото одредивме еден човек кој треба да ја врши должноста на кмет; во селото не сакаме така да го викаме, туку можеби народен повереник како што ни предложи еден другар. Впрочем, споредно е како ќе го викаме: главно е да имаме некој на кого народот ќе се обраќа во времето кога командата не е во селото“³⁴.

Сличните извештаи од Пиперска Риека, Никшичка жупа, Ровци, Кучи од црногорското приморје говорат дека на поголемиот дел на ослободената територија на Црна Гора во јули 1941 година беше формирана мрежа на селските НОО. Наспоредно со нив, а понекаде и пред нив, се основани општинските, па и околските НОО. Зависно од објективните услови демократски се избираат или едноставно се поставуваат околските НОО во Колашин, Андриевица, Беране, Биело Полје, а нешто подоцна и во другите краеве на Црна Гора. Во северниот дел на Црна Гора дојде до ослободување на цели околии со што се создадени услови за формирање на органите на власта со компетенции за поширока територија отколку што беше тоа дотогаш³⁵.

Првиот околиски НОО во Црна Гора е основан во селото Дренак кај Колашин на 19 јули 1941 година, односно два дена по ослободувањето на Колашин. Одборот е избран на голем народен собир. Првобитно имаше 11 членови, а подоцна се кооптирани уште двајца. За претседател е избран Владо Лазаревиќ, а за секретар Милија М. Влаховиќ³⁶.

Во ослободениот Колашин Околискиот НОО одржа четири седници. Првиот чекор што го презеде беше објаснувањето на народот дека се укинува автократската власт во околицјата и дека сета цивилна власт, во име на народот, ја презема Околискиот НОО. Инаку, одборот решаваше разни прашања што се однесува на организацијата на животот на ова подрачје: исхраната на населението и други економски прашања, организацијата на поштата, работата на околските установи и проблемот на чиновништвото, формирањето на НОО во општините и селата. Во подготовките за изборите на општинските НОО е решено и жените да учествуваат со што, всушност, е решено прашањето за правото на глас на жените. Посебно ја истакнуваме одлуката на Околискиот НОО да се пристапи кон собирањето заем за разни потреби на НОВ³⁷.

³⁴ Исто.

³⁵ Исто.

³⁶ Запишано сеќавање на Владо Лазаревиќ — Формирање првот срезског НОО среза Колашинског.

³⁷ Исто.

За разбирањето на карактерот на народната власт настаната во јули 1941 година, оценката на нејзината структура, содржината на работата, основните задачи и на крајот самата функција на ИОО е важно да се истакне работата на Околинскиот НОО во Беране (Иванград), кој е основан на 21 јули 1941 година. 217 делегати, кои ги избраа избирачите на народните собири во сите општини на околицата, и 150 граѓани присуствуваа на собранието кое е одржано во „Домот на трезвеноста“ во Беране. Во нивниот избор зедоа учество и жените, младината над 18 години и припадниците на партизанските единици³⁸.

Собранието на народните претставници во Беране донесе историски заклучоци формулирани во пет точки:

I. На ослободената територија на овој крај со денешниот ден престануваат да постојат сите органи на цивилната, судската и воената власт како бившите југословенски така и окупаторските, а целата цивилна, судска и воена власт ја презема народот.

II. Се формира Народноослободителен одбор кој ќе ја има целата власт во овој крај, а ќе го сочинува претседател, секретар и 19 членови. Во општините да се изберат општински одбори, а во селата селски.

III. Народноослободителниот одбор ќе го преземе целокупниот државен имот и финансиските средства на сите установи и банки и сè ќе употреби за потребите на народното ослободување.

IV. Се гарантира обезбедување на личната сигурност и имотот на сите граѓани на овој крај, а кои се должни да се осиваат на сите барања и одлуки на одборот.

V. На ослободената територија ќе се истакнува како знаме југословенската тробојка³⁹.

За претседател на Одборот е избран протата Александар Бојовиќ, за потпретседател професорот Симо Кастратовиќ, а за секретар учителот Панто Малишиќ.

Комунистите имаа 11 членови на Одборот, а останатите беа претставници на граѓанските партии. По повод решавањето на првите сериозни задачи Одборот го напуштија сите граѓански политичари, наведувајќи ја како причина „неможноста да се соработува со комунистите“.

³⁸ З. Лакић, н.д., стр. 71.

М. Дашић, Народни устанак у беранском (иванградском) срезу јула 1941 и рад Народног одбора ослобођења, Историјски записи, Титоград бр. 4/1961, стр. 617—679.

³⁹ Народни одбор ослобођења среза беранског (21 јул 1941 у Бера-нама), фототипско издание на записникот од седницата на Собранието на која е избран овој Одбор на 21. VII 1941, Иванград 1981.

Одлуките на Околискиот НОО во Беране, според својата форма, имаат уставотворен карактер. Во првата одлука е содржано барањето за укинување на правниот и општествениот систем на старата Југославија. Структурата на старата локална власт сосем е срушена. Наместо неа, доаѓа нова револуционерна власт во лицето на Народноослободителниот одбор што децидно е кажано во втората одлука. Со тоа се сакаше да се обезбеди перспективата на започнатиот револуционерен процес. Одлуката на Одборот за истакнување на југословенското знаме зборува за приврзаноста на револуционерното движење на југословенството. Имено, никогаш црногорските комунисти не ја спротивставувале Црна Гора на југословенството. Напротив.

Во текот на својата работа Народноослободителниот одбор донесе низа важни одлуки. Веќе на првата седница е решено при Одборот да се формираат следните секции: Управна, Воено-судска, Економско-финансиска, Социјално-здравствена и Културно-просветна; да се формираат баталјони на народната војска чие јадро ќе го прават герилските одреди; за одржување на редот и безбедноста да се формира Одред на народната милиција; да се преземат мерки против шпионите и разбивачите на народното единство; да се организира згрижувањето и помошта на бегалците и сиромаштијата⁴⁰.

Во текот на понатамошната работа Одборот ја донесе одлуката за покренување на информативен билтен, чиј прв број излезе веќе на 22 јули 1941 година, а го уредуваше Веселин Маслеша. Одборот понатаму ја организираше обработката на земјата и евакуацијата на загрозеното население во времето на окупаторската офанзива на слободната територија; со посебни одлуки ги смени сите поранешни претседатели на општините и именува нови, кои таа должност ја извршуваа привремено до новите општински избори. Непосредниот резултат на работата на Околискиот НОО беше основањето на селските НОО во дваесет села. Меѓутоа, овој процес на развојот на мрежата на селските НОО беше прекинат со окупаторската офанзива. Во ова време во Беране нормално работеше и околиската пошта. Беше воспоставен телефонско-телеграфскиот сообраќај меѓу Биело Полје, Андриевица, Колашин, Мојковац, Мурина и Беране што придонесе за координацијата на акциите на востаничкото раководство на ова подрачје⁴¹.

Посебно треба да се истакне работата на Околискиот народноослободителен одбор во Беране на развивањето на братството и единството со оглед на приликите дека ова подрачје го населуваше население од различни националности: Црногор-

⁴⁰ З. Лакић, н.д., стр. 72.

⁴¹ Марко Цвјетковић, Поштанска служба у Црној Гори, Цетиње 1968, стр. 250—251.

ци, Срби, Муслимани, Албанци и др. Токму таквата ориентација ја овозможи перспективата на Народноослободителната борба и револуцијата.

Процесот на основањето на органите на народната власт во Црна Гора го забрзаа Упатствата за избор на претставници на народната власт што ги издаде Привремената врховна команда во Црна Гора на 22 јули 1941 година⁴². Иако овие Упатства се донесени во времето кога окупаторот ги изведуваше широките воени операции со цел за реокупација на Црна Гора, сепак процесот на изградбата на новата власт не беше прекинат. Имено, на подрачјата кои беа далеку од воените фронтови се основани НОО. Таа работа беше отежната со фактот дека граѓанската опозиција со првите успеси на италијанската окупаторска војска, односно со отстапувањето на партизанските единици, сè поотворено истапуваше против НОВ и политиката на КПЈ.

Познато е дека Упатствата на Привремената врховна команда за изборите, задачите и работата на органите на новата власт го забрза основањето на НОО на подрачјата каде дотогаш не беа основани. Исто така е познато дека се користени и применувани овие Упатства, на Народноослободителните одбори основани во оваа етапа на развојот на народната власт функционираа главно на сличен начин. Навистина, имаше случаи органите на власта да се изборат дури сосем спротивно од Упатствата (во Грахово, на пример). Во други случаи Упатствата се дополнувани со нови идеи и искуства од работата и организацијата на НОО, па подоцна некои од документите од овој вид, всушност, беа кодификација на она што тогаш и нешто подоцна се спроведуваше во праксата на овие Народноослободителни одбори.

Оваа етапа на развојот на народната власт во Црна Гора во 1941 година се карактеризира и со основањето на илегалните НОО, кои израснаа од одборите на Народноослободителниот фронт. Овој момент во извесна смисла ја определува нивната основна функција.

Наспоредно со создавањето на првите НОО во Црна Гора, а некаде и пред нив, се создаваат военозаднинските органи — партизанските стражи и команди на места. Тие поправо беа воена, а некаде цивилна власт на вооруженото востание и дел на општото народноослободително движење, кое од самиот почеток паралелно ги развива своите политички и воени органи, органите на народната власт и военозаднинските органи. И додека при основањето на НОО имаме цел спектар на различни сфаќања за нивната функција, овде е тоа многу појасно. Имено, воено-територијалните органи се основаат со задача

⁴² Zbornik NOR, III, 4, dok. br. 1.

да ги решаваат во прв ред прашањата на воениот, а потоа и политичкиот и економскиот живот, кои директно се однесуваа на општата состојба во партизанските единици и на ослободениот дел на територијата. Исто така се создаваа и за одржувањето на редот на ослободената територија и се грижеа за сигурноста на населението. Осигурувањето на прометот и сообраќајот и мобилизацијата на новите борци исто така беа задачи на овие органи во првата фаза на развојот на востанието.

Првата команда на место во Црна Гора е основана на 13 јули 1941 година во тукушто ослободениот Вирпазар, нејзиниот командант беше Рашко Вукосавовиќ. Истиот ден се основани команди на места во Риека Црнојевиќ и на Чево. Во јулското востание од 1941 година основани се уште 10 команди на места и тоа: во Андриевица, Даниловград, Беране, Биело Полје, Колашин, Шавник, Жабљак, Горанско, Трси и Грахово⁴³.

Иако е тешко да се направи потполна реконструкција на мрежата на НОО и военозаднинските органи во Црна Гора во јули 1941 година, сепак може да се констатира дека постоеле 5 околски органи на народната власт и тоа: во Колашин, Андриевица, Биело Полје, Беране и Жабљак. Општински органи на власта се основани и на подрачјата на оние околии во кои не беа основани околските НОО. Нивниот број би бил значително поголем ако окупаторската офанзива на ослободената територија на Црна Гора не го прекинеша процесот на нивниот развој. Сосем е сигурно дека во јули 1941 година функционираа неколку десетини општински НОО. Селски НОО во јули 1941 година имаше повеќе од стотина. Илегални НОО постоеја на подрачјето на Подгорица, Џетиње, Даниловград и Херцег Нови. Постоеше и мрежа од 13 команди на места, која, главно добро ја покриваше територијата на Црна Гора⁴⁴.

Органите на народната власт, основани во јуни 1941 година во Црна Гора, се создавани така што подобро да одговорат на потребите и желбите на народот кој ги избираше. Токму затоа покажаа богатство на иницијативи, творечка сила и способност. По начинот на формирањето и по содржината на работата беа најава и зачеток на новата револуционерна власт за која КПЈ зборуваше во меѓу воениот период и во времето на подготвките за востание. Тоа се гледаше по првите одлуки што ги донесуваа во жестокиот отпор кој го даваа претставниците на стариот режим на нивното формирање. Во таа содржина на работата и во формата на организирањето доследно е оживотворен демократскиот принцип, онака како

⁴³ Горчин Раичевиќ, Преглед стварања, развоја и дјелатности војно-територијалних органа у Црној Гори 1941—1945, Војно историјски гласник, Београд, бр. 3/1970.

⁴⁴ З. Лакиќ, н.д., стр. 80.

што го сфаќаа народните маси во Црна Гора. Преку широката мрежа на легалните и илегалните НОО практично е контролирана целата територија на Црна Гора, со исклучок на Плевље на која живееше во слобода околу 80% од вкупниот број на населението на Црна Гора.

5, Реокупацијата на Црна Гора

За задушувањето на востанието Италија презеде грижливи подготовки и ангажира голема војска, главно, од Албанија. Се смета дека вкупно околу 100.000 италијански војници се вклучени во шест дивизии и во други помали воени единици. Дивизијата „*Kasatore dela Alpi*“ е упатена по долината на Зета во правецот Подгорица — Даниловград — Никшиќ; дивизијата „*Venecija*“ во правецот Подгорица — Матешево; дивизијата „*Pusterija*“ во правецот Подгорица — Цетиње; дивизијата *Pulja*“, во правецот Пек — Андриевица и Рожаје — Беране; дивизијата „*Taro*“, која преку морето е префрлена во Бар — Котор — Херцег Нови, дејствуваше на следните правци: Бар — Улцињ, Бар — Будва, Рисан — Грахово — Вилуси и Котор — Цетиње. До средината на август 1941 година Црна Гора е повторно реокупирана, но овој пат од многу силни италијански единици. Италијанските офанзивни операции се пропратени со разорување и со терор со што требаше да се уништи дури и помислата на ново востание. Голем дел од патриотите е одведен во интернација. На десетина се стрелани. Востаничката војска се иссипа и практично се сведе на востаничкото јадро, на ударните групи кои и го започнаа востанието.

Наместо анализата за причините на релативно брзото ослобдувањето на тринаесетјулското востание, покрај надмоќноста на окупаторот во војска и воена опрема, како и издајничкото држење на граѓанските елементи во борбата, кои инаку не ја ни сакаа, апострофираме некои факти кои востанието ги исфрли во прв план: масите беа подготвени за циклични судири слични на ајдучките, а се создадени фронтови и услови за перманентна борба; поминаа во борба на моментен успех, а се отвараа перспектива за долготрајна борба; наместо победоносниот завршок на востанието, останаа разбиени фронтови, отстапување во метеж, паника. Токму поради овие причини дел од масите отстапи од борбата, главно, оние кои беа надвор од моментот на посилно влијание на КПЈ или под нејзино многу слабо влијание.

Тринаесетјулското востание даде искуство кое ќе биде добро дојдено во понатамошната ослободителна борба на црногорскиот народ. Како прво, го означи разбудувањето на револуционерните сили на масите. Идејниот капитал кој го апсорбираше во себе востаничката маса во времето на подготовките

на востанието и за време на неговиот тек не можеше повеќе да се избрише и уништи. Во борбата за новото револуционерните маси увидоа дека окупаторот не им е единствен противник. Издиференциран е ставот на сите политички сили: на сепаратистите, на граѓанските партии и на КПЈ. Главната потпирка на ослободителната борба е СССР. Меѓутоа, созреа уверувањето дека „нашето ослободување мора да биде наше сопствено дело“ и дека борбата ќе биде долготрајна.

Тешкотиите со кои се судри востанието, веднаш по импозантниот почеток и по крупните успеси, само привремено го неутрализираа, но не го и изгаснаа зачетокот на народноослободителното движење кое всушност започна со тринаесетјулското востание. Ќе биде потребна само една позначајна акција и победа на востаниците, па масите одново да се вратат на дејството на многуте внатрешни и надворешни фактори.

Одлуката на Комунистичката партија на Југославија за востание на народот во Црна Гора на 8 јули 1941 година беше историска потреба. Таа го покренa народот во ослободителната војна во времето кога беше многу тешко да се предвиди нејзиниот победоносен завршок. Токму затоа успехот на востанието предизвика восхитување кај пријателите, изненадување кај неопределените и страв кај окупаторот. Послужи и како доказ дека осовинската воена сила не е нескршлива. Затоа и сојузниците го прифатија како стимул за победата и покрај привремените неуспеси на главните фронтови. Во првите реагирања на востанието се апострофирани две негови суштински компоненти: ослободителната низ паролата за национално-ослободителната борба и револуционерната низ паролата за потпирањето на Советскиот Сојуз. Битно е, меѓутоа, дека токму востанието овозможуваше простор за вклучување на сите општествени слоеви, без разлика на политичките и другите определувања. Тоа ги стимулираше политичките тенденции на големо мнозинство востаници. А што е најсуштествено, го означи почетокот на ослободителната и револуционерната борба на црногорскиот народ во рамките на општојугословенското револуционерно движење кое имаше исти цели. На крајот тринаесетјулското востание од 1941 година ги изрази длабоките стремежи на народот кон националната слобода, рамноправноста и кон општествената правичност.